

NAGY PÁL¹

A Kádár-korszak cigánypolitikájának történeti forrásai

Hajnáczy Tamás (szerk.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.”* Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. Budapest, Gondolat Kiadó, 2015. 375 oldal.

Néhány év óta a Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézete a hazai cigányok múltjára irányuló kutatások fontos műhelye. Az intézet két munkatársának, Hajnáczy Tamásnak és Landauer Attilának is megjelent egy-egy forráskiadványa az utóbbi két évben (Landauer kötetéről lásd a recenziómat a *Regio* 2017/2. számában). Mindkét kötet hiánypótló, szakszerű és a jövőbeni kutatások számára meghatározó. Hajnáczy Tamás szisztematikusan és rendkívül termékenyen kutatja a pártállam cigánypolitikáját. Tanulmányaiból két párhuzamos szinten kapunk új eredményeket: egyrészt Borsodból a helyi politikáról, másrészt az országos politikáról. Utóbbinak a legfelső párt- és kormányzerveknél keletkezett forrásait, pártiratokat, minisztertanácsi és kormányhatározatokat, jelentéseket tette együtt elérhetővé a 2015-ben megjelent kiadványban.

A forráskiadvány tudományos jelentősége

Az Előszóban Hajnáczy felsorolja azokat a kiadványokat, amelyek közreadtak a szocializmus korából iratokat. Az 1986-os *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985* és saját kiadványa közötti három évtizedben valóban nem történt meg a

¹ A szerző történész, a Miskolci Egyetem Tudásvgyon Hasznosítás Igazgatóság munkatársa, nagy.szie@gmail.com.

legfelső szervek iratainak a szisztematikus feltárása, de nem is volt annyira esetleges, mint ahogy sugallja. Azért hozom ezt szóba, mert a korábban megjelent híradások némelyikében már úgy pozícionálják a kötet tudományos helyét, mintha Mezeyék munkájának közvetlen folytatása lenne, azaz mintha időközben nem történt volna semmi. Azt is mondhatnám, hogy ezt kikérem mások és önmagam nevében. Az 1986-os kötet jelentőségét és szakmai színvonalát túlbecsülik, valójában botladozós, esetlegesen válogatott kötet, még ha valamiféle kezdetnek tekinthető is áttörésnek nem mondanám. Már megjelenésekor szakszerű és megalapozott bírálattal illette Karsai László és Soós István.²

Olcsó, hatásvadász zszurnalizmus volna Hajnáczy Tamás munkájának olyan bemutatása is, mintha valami nagy titkot tárna fel Kádárék cigánypolitikájáról. Hajnáczy kötetének nem ez a mondvacsinált kontinuitás és álheurisztikus nimbusz adja a tudományos jelentőségét. A forráskiadási érdeme, hogy megszünteti a hiátusokat a kötetben olvasható forrástípusok esetében. A feldolgozásban pedig az az érdeme, hogy a közölt dokumentumok révén minden eddigénél árnyaltabban elemezhetők a Kádár-korszak legfelső nomenklatúrájának cigányokra vonatkozó elképzelései, szándékai, ötletei, döntései. Hangsúlyoznám, hogy ezek az elképzelések nem váltak minden elemükben gyakorlati politikává.

Nem vonom kétségbe, hogy az iratok egykori titkosításának sok esetben valóban megalapozott politikai és ideológiai oka volt, magam is találkoztam ezzel saját kutatásaimban. Azt sem kétlem, hogy a titkosítás mögött gyakorta ott húzódott a vezetők felkészületlensége, felületessége, előítéletessége, a pártállam cinizmusa, képmutatása és félelme. Mégis, célszerűnek láttam volna az iratok keletkezésének körülményeit pontosabban bemutatni. Jónéhányszor ugyanis a titkosításnak nem volt semmiféle különösebb oka, jelentéktelen ügyeknél is alkalmazták, szimplán a döntési folyamat még képlékeny állapota, az adott kérdés megtárgyalásának lezáratlansága miatt. Más esetekben pedig nagyon is érthető a titkosítás, elzárkózás a legkisebb nyilvánosságtól is, főleg 1956 után néhány évben. Erről azonban nem olvashatunk, kivéve egyetlen példát, illetve idézetet az 1967-es kormányhatározatból

² Karsai László – Soós István: Cigányok, történelem, valóság. *Élet és Irodalom*, 1987/19. 10.

(X/D közlés), amely lehetővé tette karhatalom bevetését a cigányok áttelepítésénél.

A források válogatásával szemben nem lehet kifogásunk. Az iratok átírása és egy-egy szöveg közlésének szerkezete szakszerű. A jelzetek megadása is korrekt, de néhány pontatlanságot szóvá kell tennem az újraközölt dokumentumok esetében.

A másodközléseket önmagában nem kifogásolom, hiszen a kötet így teljes. A korábbi közlések adatainak elhagyását tekintem szövegkritikai hiányosságnak, ami talán a kötet szerkesztője és a recenzens közötti generációs különbségből is adódik. Szentpétery óta alapvető szakmai és etikai norma, hogy ismételt közlésnél minden korábbi helyet megadunk, ahol a dokumentumot kiadták, részlegesen közölték. Nem akarom litániázni valamennyi, korábban mások által már közölt forrást, csak néhány példát említek: II. sz. alatt Pogány György és Bán Géza kéziratát olvashatjuk 1957-ből *A magyarországi cigányság helyzetéről*. A közlés végén ott áll az OSZK-ban őrzött dokumentum kéziratári jelzete is. Ezt a szöveget azonban korábban már kiadták.³ Továbbá, Pogány és Bán 1958-ban átdolgozva megjelentették kéziratuk egy részét, ezt sem kellett volna elfelejteni, még ha nem is azonos a kiadott szöveggel.⁴ Annál is inkább, mert Hajnáczy jól ismeri Pogányék 1958-as közleményét, az alapos szakirodalmi tájékozottsággal megírt bevezetésben hivatkozik is rá.

A IV. számú közlés Vendégh Sándor 1959-ben tartott előadása, *A magyarországi cigány lakosság között végzendő munka időszerű feladatai* címmel. Az 1961-es párthatározathoz vezető folyamat kulcsfontosságú forrása. Ebben az esetben is megkapjuk az eredeti levéltári jelzetet pontos szövegkritikai észrevétellel, de a szerkesztő ezúttal sem mondja meg, hogy Nagy Pál ezt a szöveget is kiadta.⁵ Annak idején pedig nyomtatásban is megjelent a Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Osztálya *Tájékoztató* című kiadványában, ám a szerkesztő ezt sem tartotta fontosnak. A bevezetésből és a hozzátartozó irodalomjegyzékből ezúttal is kiderül, hogy Hajnáczy ezt a nyomtatott változatot is ismeri.

³ Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő, Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, 2011.

⁴ Pogány György – Bán Géza: *A magyarországi cigányság foglalkoztatottsági problémái*. *Munkaügyi Szemle*, 1958/5. 42–45.

⁵ Nagy, 2011.

Az 1961-es párthatározat (V/B közlés) kiadása sem egyedülálló újdonság, hiszen Sáhgy Erna 1996-ban már közzétette.⁶ Kozákné Keszei Veronika pedig 2001-ben kormányzati dokumentumokat adott ki.⁷ Ezeket a szövegközléseket Hajnáczy figyelmen kívül hagyta. Kozákné munkáját említi ugyan az Előszó elején, ám a Bevezetés irodalomjegyzékéből kifejejtette, így nem is tudjuk meg a kötet bibliográfiai adatait. A 21. oldalon idéz a Politikai Bizottság számára az Adminisztratív Osztályon 1956-ban készített előterjesztésből. A levéltári jelzet itt is korrekten szerepel a hivatkozásban, de lemarad, hogy Feitl István közölte 2008-ban.⁸

A fennmaradási formáról szóló észrevételek a szövegegységek végén olvashatók pl. „géppel írt tisztázat”. Ezekon kívül azonban egyetlen tárgyi vagy szövegekritikai jegyzet sincs a kötetben. Olyan intézményekről, szervezetekről, személyekről olvashatunk a szövegekben, amelyek ma már csak azok számára ismertek, akik az átlagosnál alaposabban tájékozottak a korszakot illetően és arra vonatkozó iratokat is kutattak. Ha ezt a könyvet a szerkesztő pl. valóban hasznos egyetemi segédkönyvnek is szánja, akkor azt kell mondanom, hogy még a történelem szakosok nagy része sem fogja pontosan érteni a szövegek némely részeit és adatait. Saját forráskiadási tevékenységem önkritikus tapasztalatával megerősítve vetem ezt fel, miként azt is, hogy a tárgy-, és névmutató hiánya nehezíti a kötet használatát.

Mi ez a könyv és mi nem?

A dokumentumkötetet kéziratban ismertem meg és azok közé tartoztam, akik várták a megjelenését a szövegmutatványokat is

⁶ Sáhgy Erna: A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – A politika tükrében. Szakdolgozat, ELTE BTK, Új- és legújabb kori Magyar Történelmi Tanszék, 1996.

⁷ Kozákné Keszei Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001.

⁸ Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerül. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008/1. 257–272.

közlő beharangozás után.⁹ A kötetet 2015. december 9-én a Református Egyetemen Mezey Barna mutatta be. Utána beszélgetésre került sor Landauer Attila moderálásával, melyen Hajnáczy Tamáson kívül Szuhay Péter, Dupcsik Csaba és jómagam vettünk részt. Már akkor látszott, hogy a kiadott szövegek, illetve a pártállami cigánypolitika és a cigány népesség helyzetének értelmezésében alapvető nézetkülönbségek mutatkoznak. Summásan fogalmazva: egy masszívan esszencialista-asszimilációs megközelítés állt szemben a strukturalista-konstruktivista értelmezés felé hajló felfogással. Érdemi vitára a kétféle álláspont között nem kerülhetett sor, mert az előbbi álláspontot képviselő Mezey Barnának el kellett mennie.

Hajnáczy kötetéről ezt követően több írás is megjelent, ezek nagy része inkább híradás és nem recenzió. Érdemi ismertetés Szuhay Péter és Harmat József tollából került ki.¹⁰ A szerkesztő és a kiadó szempontjából mindig fontos, ha egy új könyvről minél több helyen szerezhettek tudomást az érdeklődők, ám sajnálattal kell megállapítanom, hogy Hajnáczy Tamás kötetének ténylegesen nem volt komoly szakmai vitája. A romológiában, az ún. cigánykutatásban és a történettudományban sem mutatnak a kutatók olyan érdeklődést, mint amilyet a kötet szakmai jelentősége alapján megérdemelne. Részben ezért is véleményezem a kisebbségkutatás online szakfolyóiratában.

Már a könyvbemutató után megfordult a fejemben, hogy írnom kellene erről a forráskiadványról. A fogadtatás első jeleiből azonban számítottam rá, hogy a reagálások a kötelezően csak politikai gonosznak tekintett államszocializmus kényszerasszimilációs rettenetének egydimenziós spanyolcsizmájába szorítva beszélnek

⁹ <http://docplayer.hu/3684919-Ciganypolitika-dokumentumokban-hajnaczky-tamas-reszletek-egy-megjelenes-alatt-allo-forraskiadvanybol-m-a-g-y-a-r-e-c-s-e-t.html> (letöltés ideje: 2017. november 5.)

¹⁰ Szuhay Péter: A cigányság nem volt nemzetiség, s mi lett azáltal, hogy azzá lett? – Hajnáczy Tamás dokumentumgyűjteményének csemegézése kapcsán. *Új Egyenlítő*, 2016. március 14. Harmat József: Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. *Korall*, 66. sz. 2016. 246–248. További írások a kötetéről, Murányi Gábotról: <http://konyv.guru/lapmargo-kenyszeres-atneveles-kadar-korban/>, valamint Botos Máté: Kisebbség, etnikum, nemzetiség: a cigányság a szocialista magyar politikában. *Kapocs*, 2016/2. 69. sz.

majd a Hajnáczy Tamás munkájában közreadott iratokról, a mainstream diskurzusok visszafelé minősítő, ideologikus, historizáló logikájával. Meg akartam várni, hogy ez lecsengjen.

Félreértés ne essen, nem Kádár-nosztalgiát akarok propagálni, vagy az államszocializmust mentegezni. Azzal a gondolkodásmóddal van vitám, amely egy tudományos munkát elsődlegesen nem komplex szakmai kritériumok alapján közelít meg, hanem úgy, mintha politikai vitairat lenne és semmi más.¹¹ Hajnáczy nem politikai-ideológiai vitairatokat ír, hanem alapos szaktörténeti munkát végez, melynek célja nem a minősítés, hanem elemző diagnózis felállítása a történeti realitásokról. Ennek alapja pedig a források feltárása és szakszerű, forráskritikai szemléletű feldolgozása. Ezek a szakmai mozzanatok jelentik a másik indokot, amiért írok a kötetéről. Írásom nem csupán megszokott recenzió, hanem a magyarországi cigányság történetét két évtizede kutató történész észrevételei és széljegyzetei, melyek közvetlenül vagy közvetve az eddigi ismertetések íróihoz is szólnak. Ezért a legjobb lesz, ha a nekik szóló, a munka jelentőségének és jellegének megítélésében fontos, Hajnáczy Tamás bevezető tanulmányához is kapcsolódó észrevételeimet külön, tételesen sorra veszem.

Előszőr: Nézetem szerint ez a könyv nem a Kádár-korszak cigánypolitikájának összegzése. Az 52 dokumentumból megrajzolható a legfelső pártállami vezetés cigánypolitikájának története, de a források önmagukban nem nyújtják ezt, a lehetőséget adják hozzá. A cigánypolitika teljességének történeti összefoglalása pedig még nem született meg. Ilyenről majd akkor beszélhetünk, ha valamely szerző – talán éppen Hajnáczy Tamás – további dokumentumok bevonásával, alapos forráskritikai elemzéssel és a cigánypolitika szűkebb keretén túlmutató kontextusban megírja azt. A Kádár-korszak cigánypolitikája ugyanis nem csak az országos szintet jelenti, nem hagyhatók ki belőle a megyék, városok, járások és községek politikai történései sem. Nem csak arról volt szó, hogy a legfelső szinten határozatok születtek, az alsóbb szinteken pedig

¹¹ Ez leginkább Murányi Gábor ismertetéséről mondható el. *Lapmargó / Kényszeres átnevelés a Kádár-korban*. <http://konyv.guru/lapmargo-kenyszeres-atnevelés-kadar-korban/> (letöltés ideje: 2017. november 15.)

végrehajtották, vagy éppenséggel elszabotálták azokat. Több esetben a helyi közigazgatás szereplői jóval hamarabb eszméltek és ismertek fel problémákat, mint a felső vezetés, de az egész országra érvényes törvények és határozatok hiányában csak korlátozottan, saját hatáskörben cselekedhettek.

Másodszor: A könyv nem valamiféle borzalmas, rémületet keltő korrajz és nem a cigány népesség Kádár-kori története. Korrajz akkor volna, ha a hétköznapokról és a korhangulatról, illetve annak változásáról is szólna, a jelenleginél szélesebb történeti kontextusban. Egyébként pedig tudomásul kellene venni végre azt a tényt, hogy Magyarország történelmében (melynek a cigányok múltja a része és nem attól elválasztható külön történelem) anomáliákkal terhelten ugyan, de a cigányok helyzete a szocializmus idején javult legtöbbit. Csak azért mert kötelező a jelenbeli érzelmek és ideológiai attitűdök alapján a szocializmust minden tekintetben negatívan, árnyalatlanul bemutatni, a realitásokat ne torzítsuk el, a történeti perspektívát pedig ne szűkítsük be.

Az 1950-es években a parasztság felszámolása és a mezőgazdaság átalakulása kedvezőtlenül hatottak a cigányságra is, a cigányok helyzetének magyarozatában pedig valóban voltak egyoldalú mozzanatok, de amikor Kádárék a kapitalizmusból örökölt problémákról beszéltek, az nem volt pusztán ideológiai lözung. A cigányok múltjának mélypontja a nagy gazdasági világválság ideje és a holokauszt volt. A Rákosi-rendszer néhány szörnyűséges éve után a cigány népesség nem maradt olyan megmerevedett helyzetben, mint a Horthy-korszakban. Javult a szociális helyzet, a foglalkoztatás, az oktatás, mobilitási csatornák nyíltak és az alsó kaszt állapotból a cigányok az alsó osztály állapotba kerültek,¹² ami ott és akkor felemelkedés volt. Hangsúlyoznám, hogy ez nem „cigányspecifikus” változás, a magyarországi népesség jóval nagyobb tömegeit érintette.

Az Előszó utolsó bekezdésében a szerkesztő világosan megmondja, hogy mit várhatunk a közölt forrásoktól: „... *a cigányság történetébe csak részlegesen engednek betekintést. Ebből kifolyólag a forráskiadvány nem a cigányságról szól, hanem a hatalom cigánysághoz fűződő viszonyáról.*” Évek óta többen

¹² Ladányi János – Szelényi Iván: Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19.

ismételjük a *ceterum censeo*t, hogy a cigányok múltja nem azonosítható a „cigánykérdés” történetével, a cigányokhoz való hatalmi viszonyulással. Hajnáczy Tamás nagyon jól tudja ezt és forráskiadványának, szorosabban a bevezető tanulmányának érdeméként tudhatjuk be az erre vonatkozó szakmai korrektséget.

Harmadszor: A kötetről eddig véleményt mondó más szerzőktől eltérően egyáltalán nem látom borzalmasnak az asszimilációt, főleg pedig nem a mai politikai kritériumok, hanem a korábbi múlt felől közelítem meg a problémát. A magam részéről továbbra is osztom Thomas Acton nézetét, hogy a cigányság csak üldözés és asszimiláció tárgyaként történő bemutatása felszínes megközelítés.¹³ A Hajnáczy kiadványában olvasható szövegekben valóban folyamatosan felvetődik az asszimilációs politika és a szakmai diskurzusokban is ez lehetne az egyik meghatározó vitatéma. Ezzel együtt mégsem csak ennyiről van szó és a cigányság történelmi sorsának értelmezése a társadalmi rendszerek változásának része. A forrásokról sem beszélhetünk ettől a kontextustól elválasztva. Az asszimilációs politikának nevezett törekvések társadalomtörténeti hátterének vizsgálatát vetem fel. Ez teszi lehetővé, hogy válaszoljunk arra a kérdésre, kik is voltak azok az emberek, akik az 1950-es évektől a forrásokban cigányként jelennek meg és mit is jelentett pontosan Kádárék számára az asszimiláció.

A forrásokban cigánynak nevezett népesség helyzete mindig összefüggött a magyarországi társadalom strukturális átalakulásával és az államok feletti demográfiai folyamatokkal, a népesség átrendeződéseivel. Általában nem értek egyet azokkal az álláspontokkal, amelyek minden fontos 20. századi történésnek a társadalomtörténeti gyökerét a 19. század utolsó harmadában keresik, mert több jelenséget is célszerűbb a 17. századtól levezetni. Mostani mondandóm szempontjából azonban elegendő a 19. század végi átrendeződésből kiindulni és azt a 20. század közepéig vezető történeti folyamatok kezdeteként tekinteni. Közismert, hogy a 19. század második felében az általános népmozgás részeként a Balkán felől jelentős számú cigány népesség érkezett Magyarországra. Ennek a népességnek a további történetét, azzal együtt amelyik már régebb óta itt volt, főleg Kemény István nyomán asszimilációs

¹³ Acton, Thomas A.: *Egység a különbözőségben*. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok* 2. Bp. 1994. 89–98.

folyamatként értelmezik. E folyamat döntő mozzanatának tartják az ún. hagyományos foglalkozások gyakorlásának ellehetetlenülését. Ez azonban nem teljesen reális és nem elégséges magyarázat.

A strukturalista-konstruktivista kutatások eredményei alapján a 19. század végének cigány népessége nem tekinthető tisztán etnikus képződménynek. Nem lehet megkerülni azt, hogy ennek a népességnek jelentős részét nem etnikai sajátosságai, hanem osztályhelyezete tette „cigánnyá”. A jelenség mögött az a társadalmi folyamat húzódott, amely cigányok és elnyomorodott nem cigányok alsóokaszatosodásához és putrinegyedekbe húzódásához vezetett. A hazai szakirodalom a 20. század elején figyelt fel erre,¹⁴ de ez a marginalizáció jóval hamarabb kezdődött és a két világháború között folytatódott. Ladányi János és Szelényi Iván ennek a társadalomtörténeti folyamatnak az elméletét alkották meg és annak csenyétei változatát írták le.¹⁵

A 19. század végén a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének hatására a társadalom elszegényedettjei, elesettjei, kitzasztottjai, a kegyelemkenyérre szoruló, az elhagyott betegek, a nincstelenek, a rossz útra tévelyedettek és kényszeredettek, akiket senki sem fogadott be és az akkor Magyarországra beköltözők lettek a „cigányok”. Az I. világháború után az új osztállyá váló, az agrárválság hatására földönfutóvá vált agrárproletárok telepekre költözése volt a meghatározó. A városokban pedig a munkásokkal történt ugyanez és ők is a szegregátumba (telep, putri, péro, tábor) szorult „cigányok” számát gyarapították. Tulajdonképpen a gettósodás változatairól beszélhetünk, melyben a polgárosodás, a modernizáció, a társadalmi változások veszteseiből lettek a „cigányok”. Különösen az Alföldön volt ez erős és időbeli, területi különbségekkel történt. Sok helyen néhány évtizedig különbséget tettek a gettók cigány és nem cigány népessége között, vagy azt hitték, hogy különbséget tudnak tenni, máshol pedig minden különbségtétel nélkül cigánynak számított a gettók valamennyi lakója. A „cigány” pedig sokkal inkább volt egy kirekesztődött

¹⁴ Madarassy László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53–57.; Antalffy Gyula: Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkéletű agrárproletársága. *Népszava*, 1937. április 18.

¹⁵ Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

társadalmi csoport stigmatizáló megnevezése, mint kulturális csoportként értelmezhető etnikumé. Így keletkezett tehát az elsősorban nem biológiai és nem kulturális, hanem társadalmi meghatározottságú, a cigánynak számító népesség döntő többségét kitevő hibrid népesség, amely az 1950-es évek forrásaiban cigányként jelenik meg és amellyel ténylegesen egyik korszak kormányzata sem tudott mit kezdeni.

Negyedszer: Azt, hogy a Hajnáczy Tamás kötetében kiadott források miről szólnak, mik voltak a kádári cigánypolitika lényeges összetevői, csak akkor értelmezhetjük pontosan, ha megfelelően definiáljuk a fogalmainkat. Ezzel szemben sokszorosan fogalmi zavarral állunk szemben. Egyrészt pontatlanok és képlékenyek a jelen szóhasználat fogalmai.¹⁶ Másrészt pontatlanok és képlékenyek voltak a pártállami felső vezetés szóhasználatának fogalmai. Ha a jelenbeli fogalmakat vetítjük rá a múltbeli fogalmakra és ezen keresztül értelmezzük a történeti problémákat, akkor hatványozzuk a fogalmi káoszt és eltérünk a realitásoktól. Álláspontom Szuhay Péteréhez közeli, aki világosan látja, hogy milyen volt a cigányokra vonatkozó beszédmód az 1960-as évek elején és ki is mondja, hogy nem lehet számon kérni ha a cigányokat akkor és ott nem tekintették nemzetiségnek.¹⁷ Majd az MSZMP KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztályának 1979. április 18-án kelt jelentését (XVII/B közlés) úgy elemzi, hogy különválasztja az akkori megszólalások értelmét a mai gondolkodásmód szerinti reflexióktól. Mindezt két okból tettem szóvá. Egyrészt hangsúlyozandó, hogy annak a pártállami politikának, amit a forrásokból megismerhetünk, megvan a maga sajátos fogalomtörténete és kontextusa, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül, nem helyettesíthetjük hiperfogalmakkal. Másrészt Hajnáczy Tamás védelmében és érdeméül, mert a bevezetésben ezt a fogalomtörténetet is nyomon követi, bár ebben a vonatkozásban vannak kritikái észrevételeim, amikről néhány bekezdéssel alább írok.

Amikor Kádárék beilleszkedésről beszéltek, az nem érthető úgy, mintha burkoltan az asszimilációt jelentené. Nem erről volt szó,

¹⁶ A többi recenzens ezeket vetíti rá a szövegekre és részben ezt teszi Hajnáczy is. Csak Murányi, Harmat, stb. akkor is olyan értelmezést adnak a mai fogalmakkal Hajnáczy szájába, amikor történetesen nem azt teszi.

¹⁷ Szuhay, 2016.

hanem a cigánynak számító népesség társadalmi pozícióinak megváltoztatásáról, mai fogalmainkkal az integrációról, amit fontosabbnak tartottak a nemzetiségi fejlődésnél. A társadalmi beilleszkedés fogalma, illetve annak megállapítása, hogy cigánynak lenni döntően társadalmi állapotot jelent, nem a pártállami vezetés valamiféle ideológiai gonoszsága volt, hanem történeti és szociológiai realitás. A beilleszkedés a modern szociológiában is használt fogalom. Ladányi János már 1996-ban javasolta, hogy az ideológiailag terhelt integráció helyett a beilleszkedés fogalmát kellene inkább használni.¹⁸

Mindenből lehet retrospektív sérelmi politikát és etnikai üldözést kreálni, de bármily fájó is, az 1960-as évek elején a magyarországi cigányságnak nem voltak közös hagyományai, reálisan nem tartozott egy másik nemzethez, nem volt a többségtől eltérő egységes kollektív identitása, nem volt belső kohéziója. A nemzeteken átnyúló identitás igénye pedig csak 2001-ben fogalmazódott meg Prágában a nemzetközi roma mozgalomban. *A Roma Nemzet Nyilatkozatában* az akkor jelenlévők kimondták, hogy transznacionális nemzetnek (transnational Nation) tekintik magukat. Ettől azonban a Kádár-korszak elején még messze voltunk, valójában még a végén is. A „cigány” népesség jelentős részének semmiféle különleges etnikus, illetve nemzetiségi kultúrája nem volt, miként nincs ma sem. Ami pedig nincs, azt nem lehet sem megváltoztatni, sem üldözni, sem asszimilálni.

Felvetődik a kérdés, Szuhay Péter fel is teszi recenziójában, hogy lett volna-e értelme már 1961-ben a cigányságról nemzetiségként, mint különböző csoportok nemzetiséggé váló közösségéről beszélni?¹⁹ Ő igenlő választ ad. Jómagam úgy vélem, hogy politikai értelemben valóban lett volna, hiszen ez csak politikai döntésen múlt. Azzal viszont nem értek egyet, hogy igenlő választ a cigányok ma ismert csoportkategóriáihoz viszonyítva adjunk. Ott és akkor ezzel a csoportosítással nem voltak tisztában a vezetők, hiába állt rendelkezésükre egy akkor már kidolgozott klasszifikáció Erdős Kamilltól.²⁰ Továbbá, abból a társadalomtörténeti folyamatból

¹⁸ Ladányi János: Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996/4. 27–41.

¹⁹ Szuhay, 2016.

²⁰ Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetiségek. *Néprajzi Közlemények*, 1958. 1–2. sz. 152–173.

adódóan, amit fentebb felvázoltam, a cigánynak számító népességnek nem volt olyan szabályos csoporttagolódása, mint amilyennel ma dolgozunk. A cigányok jelentős része, főleg azok, akiket a szegénység kultúrája tett cigánnyá, ténylegesen nem is tartozott semelyik csoportba, legfeljebb külső klasszifikációval beleszorították valamelyik kategóriába. A cigányok ebben a tekintetben is rendezetlen, szabálytalan és sok elemében áttekinthetetlen csoportot jelentettek.

Ne kerüljünk a visszamenőleges túletnicizálás zsákutcájába és ne vonjunk le fragmentumokból a korszak egészére következtetéseket. Az 1961-es párthatározatból vagy az 1976. június 3-án kelt, a gyorsabb társadalmi beilleszkedésről szóló minisztertanácsi határozatból (XVI/B közlés) nem lehet általánosan arra következtetni, hogy a pártállami vezetés meg akarta akadályozni a cigányok saját nemzeti identitással rendelkező csoporttá válását. Ez csak a korszak három évtizedének középső szakaszára igaz. A bevezető tanulmányban Hajnáczy Tamás lépésről lépésre mutatja be, hogy ez a törekvés miként változott meg az 1980-as évek végére.

Az 1980-as években már kifejezetten a cigány nyelv, az etnikus kultúra támogatásáról, etnikai identitásépítésről, az etnikus értékek mentéséről, az etnikai egyenjogúságról és egyenrangúságról volt szó. Ekkoriban a tudományos kutatások eredményeinek felhasználása is egyre erőteljesebb hangsúlyt kapott. 1986-ban a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége megindította a *Romano Nyevipe* című lapot, kéthetente 20 ezer példányban jelent meg. Ne mondjuk már erre, hogy az identitásépítés akadályozása.

Amikor lehetővé tették, hogy cigány szervezetek kezdeményezhessék a nemzetiséggé válást, tulajdonképpen Kádárék indították el a Hazafias Népfronton keresztül a cigány értelmiséget az etnikai-nemzeti identitásépítés mesterséges összetákolásának zsákutcába vezető partikuláris útján (1988, *Javaslat a nemzetiségi törvény irányelveire*, XXIV/B közlés). Tették ezt részben értelmiségi nyomásra, részben tehetetlenségből, kisebb részben belátva addigi politikájuk sikertelenségét. Persze volt ebben egy olyan szándék is, mint 1957-ben a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének létrehozásakor: A pártállam felső vezetése nem akarta kiengedni a kezéből a folyamatok irányítását, maga akarta befolyásolni a roma mozgalmat és ennek érdekében ezúttal is bekebelezték a pártállami

bürokratikus struktúrába. Ez a romák egyik alapvető sérelme az 1980-as évektől egészen napjainkig.

Az 1961-es párthatározat nem volt olyannyira kőbe vésve, mint azt sokan vélik. Az pedig egyáltalán nem mondható, hogy a pártállam létezésének egész ideje alatt nem lehetett megkérdőjelezni. Hajnáczy részletesen ismerteti a TIT 1969-ben tartott konferenciájának jegyzőkönyvéből a párthatározatot bíráló hozzászólásokat (33–34. old.). Sőt, még annak gondolata is felmerült, hogy az oláh cigányok legyenek önálló nemzetiség. Hadd tegyem hozzá, hogy a konferencián Csenki Imre is ott volt és a párthatározatot kritizálva feltette az egyértelmű kérdést: „akkor nincs cigány nép?” A TIT jegyzőkönyv primér forrásnak tekinthető, ezért is kár, hogy Hajnáczy Tamás nem közölt belőle hosszabb részleteket az iratoknál.

Ne felejtjük el azt sem, hogy a szocializmus modernizációs kísérletének és társadalomszervező politikájának nem a cigányok voltak az egyedüli alanyai. Ennek a politikának az egyes részelemei külön-külön is elemezhetők ugyan, de olyan törekvéseket, amelyeknek célja egy teljesen új társadalom felépítése volt, nem lehet csak cigánypolitikává transzformálni, mint ahogy pl. a paraszttalanításnak nevezett összetett jelenséget sem lehet az általánosabb magyarországi és európai kontextusból kiszakítani.

A pártállami cigánypolitika mérlege

A kiadvány 50 oldalnyi bevezetése a legfelső pártállami vezetés cigányokhoz való viszonyának történeti áttekintése kronológiai rendben. A tárgyi rendező elv az asszimilációs politika és annak hullámzó változásai. A forrásközlő rész kronológiai határát megtoldva, a bevezető elemzésbe Hajnáczy az 1945–1961 közötti másfél évtizedet is bevonja és a szektorális cigánypolitika időszakaként értelmezi. Az erről szóló áttekintés némileg kilóg a másik két rész mellől, mert erről az időszakról kevesebb ismerete és kutatási eredménye van, mint a későbbiekéről. Az 1961–1989 közötti időszakban 1979 a legfontosabb töréspont. 1961–1979 között a kényszerasszimilációs politikának nevezett politika a domináns, az 1980-as években pedig annak bírálata és visszajára fordulása. A bevezetés szakszerű és színvonalas elemzése a cigánypolitika belső logikájának. A vizsgálatnak ez az elsődleges kerete, amiben a

politikai döntések és azok előkészítése, valamint a hozzájuk csatlakozó jelentések a csomópontok. Másodlagos keret a cigányok demográfiai viszonyainak, szociális körülményeinek, életmódjának bemutatása részben a forrásokból, részben pedig a szakirodalomból vett idézetekkel. Utóbbiban különösen fontos az 1971-es kutatás. Az 1980-as évek elemzésénél pedig újabb mozzanatként részleges képet kapunk a romák politikai törekvéseiről is.

A leglényegesebb politikai történések véleményem szerint az alábbiak voltak (a politikai döntések és a publikált fontos iratok együtt):

1954: a fekete személyigazolványok bevezetése (1961-ig működött).

1955: a kötelező kényszermosdatások bevezetése.

1956: az Adminisztratív Osztály előterjesztése a cigánykérdés rendezésére.

1957: a Munkaügyi Minisztérium felmérése a cigány népességről. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége létrehozása (1961-ben megszűnt).

1959: Vendégh Sándor előadása a Művelődésügyi Minisztériumban.

1961: párthatározat a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról.

1964: *A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról* c. határozat kiadása.

1968: a Tárcaközi Koordinációs Bizottság megalakulása.

1974: *A Magyarországon élő cigánylakosság helyzetéről* c. párt dokumentum elkészítése.

1976: *A cigánylakosság helyzetének javításával és gyorsabb ütemű társadalmi beilleszkedésének elősegítéséről* c. minisztertanácsi határozat kiadása.

1979: az MSZMP KB Politikai Bizottság értékeli a cigány lakosság helyzetét. Nem sokkal később minisztertanácsi határozatot adtak ki ez ügyben.

1981: a Művelődésügyi Minisztérium kezdeményezi a cigánysággal kapcsolatos vizsgálatok koordinációját. A Tárcaközi Koordinációs Bizottság szakemberek javaslatait kéri.

1984: Az MSZMP KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztálya jelentést készít a magyarországi cigányság helyzetéről.

1985: a Hazafias Népfrent létrehozta az Országos Cigány Tanácsot.

1986: a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége újbóli megalakulása.

1988: *Javaslat a nemzetiségi törvény irányelveire* c. előterjesztés létrejötte.

Néhány kiegészítő, kritikai széljegyzetem van még részben a bevezetés néhány konkrét kérdéséhez, másrészt az értelmezés általános problematikájához.

Az 1945–1961 közötti cigánypolitika bemutatása néhány mozzanatában számomra felületesnek tűnik. Nem venném szentírásnak Bársony ideologikus és kategorikus véleményét a földosztásról, vagy Dupcsik álláspontját a *Népegészségügy* folyóiratban zajlott vitáról. Nem bocsátkozhatok itt részletes elemzésbe, de a földosztás nem etnikai szempontok szerint és nem a cigányok direkt kihagyásának szándékával történt. Több példát ismerünk, hogy cigányok is kaptak földet, a Baranya megyei Versenden pl. közös használatra.²¹ Egyébként sem történt meg a földosztó bizottságok iratainak olyan alapos kutatása, hogy túlzó megállapításokat tegyünk a földosztás kérdésében. Dupcsik pedig ezúttal is túloz, amikor az 1948-as írások kapcsán a náci időköt idéző munkatáborokra asszociál. Galambos József szatmár-beregi főorvos pl., akinek fontos szerepe volt abban, hogy a Népjelölési Minisztérium 1947 végén tárcaközi értekezletet kezdeményezett a cigánykérdésről, szociális gondozóközpontok létesítését vetette fel. Igaz, kemény feltételeket és kényszerítő eszközöket is javasolt, de szó sem volt táborokról, hanem komplex szociális programról.²² Ennek háttérében a már korábban is felvetődő és napjainkban is felmerülő probléma húzódott: a legmélyebb nyomorban élő, cigánynak számító népesség helyzete rendezhető-e emberi jogaikba való beavatkozás nélkül?

Az Adminisztratív Osztályon a Politikai Bizottságnak 1956-ban készített tervezetben (I. sz. közlés) még voltak olyan javaslatok, amelyek nem zárták el a cigányok nemzetiséggé válásának útját. Helyi igények szerint biztosítani akarták pl., hogy a cigány

²¹ Nagy Pál: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban. In: Márfi Attila (fel. szerk.): *Cigánysors. A cigányság történelmi múltja és jelene*. Pécs: Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 2009.117–134.

²² Uo.

gyermeknek anyanyelvükön tanulhassanak. Szorgalmazták cigány kultúracsoportok szervezését is. Feitl István már felvetette, hogyha a Politikai Bizottság határozata akkor megszületik, hatással lett volna az 1961-es párthatározat előzményeire.²³ Erre érdemes lett volna Hajnáczy Tamásnak figyelmet fordítani és legalább röviden bemutatni, hogy a sztálini nemzetiségi politikával való szakításnak is szerepe volt abban a váltásban, ami a párthatározathoz vezetett.

Mindenképpen több figyelmet szenteltem volna a párthatározat előzményeiben fontos vitáknak és az 1961-es határozathoz vezető folyamatokat befolyásoló szakmapolitikai és ideológiai konfliktusoknak. Jó példa erre a Nyíregyházán 1957. december 16-án tartott megyei VB, ahol a nemzetiségi alternatívát támogató sztálinista Gallé Tibor és Solymár Tamás vitázott a „nem nemzetiség” álláspont mellett kitartó Pogány Györggyel és Bán Gézával.²⁴ Ez már csak azért is fontos, mert nem volt eleve eldöntött 1961 előtt az akkor megfogalmazott verdikt, a megelőző néhány év nem szimplán a párthatározat előkészítéséről szólt.

A nemzetiségi problematika kapcsán alaposabb elemzést érdemelt volna Vendégh Sándor 1959-ben tartott előadásának (IV. sz. közlés) logikája és fogalomkészlete, illetve ennek a két elemnek az 1957-től 1961-ig történő követése. Igaz ugyan, hogy az 1961-es párthatározat megszületésekor valóban nem merült fel „a kultúra megőrzését lehetővé tevő integráció”, de miért is merült volna. Azzal, hogy beilleszkedésen a mai értelemben vett asszimilációt értettek, határozott vitám van. Utalok a fentebb írottakra. Az is kérdés, hogy asszimiláción ugyanazt értették-e, mint ma. Vendéghnél kulcsfogalom a „*társadalmi asszimiláció*” (IV. sz. közlés, 105. old.), amin szerintem nem az etnikai beolvadást, hanem a társadalmi pozíciók megváltozását kell érteni, hiszen világosan megmondja, hogy a cigányságot etnográfiai csoportnak tekintik. Vendégh Sándor szövege azért is különösen érdekes, mert töményen megjelennek benne az asszimilációs politika ambivalenciái, miközben a nemzetiségi úttal szembeni érvelésének több eleme (a cigányság ne legyen kirekesztve, egyenrangú polgárok, a magyar nemzet részei, elfogadhatatlan a faji megkülönböztetés), napjaink emberi jogi aktivistáinak szövegeiben szinte szó szerint visszaköszön

²³ Feitl, 2008.

²⁴ Nagy, 2010.

úgy, hogy már a cigányság nemzetiségi jogai mellett is kardoskodnak. Vendéghnél fogalmazódik meg a következő időszak politikájának alapvetése abban a kérdésben, hogy miért nem lehet a cigányság nemzetiség. A válasz: mert a nemzetiségi kérdést a szocializmus eszményének, társadalmi ideájának kell alárendelni, a nemzetiséggé válás olyan különálláshoz vezetne, ami szemben áll a társadalmi haladással. Ennek a problematikának az alaposabb boncolgatása megért volna még néhány bekezdést.

Tágabb perspektívában is érdemes lett volna az integráció és asszimiláció fogalmának, illetve változásuknak a mélyebb elemzése. Ahogy az asszimiláció használata módosul, illetve ahogy a beilleszkedés asszimilációs és integratív útja a tudományos és a politikai fogalomkészletben megjelenik. Önmagában érdekes, hogy ez csak 1982-ben történik meg, az integráció szó pedig a kiadott forrásokban 1984-ben szerepel először. A tudományos kutatásoknak a cigánypolitikába történő bekapcsolását és az 1980-as évek változásait is árnyaltabban lehetett volna bemutatni a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság Munkacsoportja 1982-es vitaanyagának (XIX. számú közlés) részletesebb elemzésével. Sajnos ez elmaradt. Engem személy szerint különösen érdekelne, de bizonyára a kötetet használó olvasókat is, hogy a vitaanyag 2. sz. mellékletében felsorolt 22 kézirat megtalálható-e az anyag levéltári aktájában, illetve melyiket adták ki később és melyiket nem. Ezért is kellett volna tárgyi jegyzetek, magyarázatok.

A szélesebb történeti kontextus szükségességét fentebb már több kérdésben is érintettem. Ennek még egy aspektusát említeném. Több cigányokra vonatkozó politikai intézkedés is olyankor történt, amikor nagyobb léptékű, Magyarország életét meghatározó változás következett be. Ilyenkor a cigányokról való gondolkodás is változás jeleit mutatja. Az 1961-es párthatározat néhány hónappal azután született meg, hogy az MSZMP KB határozatban deklarálta a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezését. A Tárcaközi Koordinációs Bizottság a cigányok ügyében éppen 1968-ban jött létre, az új gazdasági mechanizmus elindításának évében. Az energiakrízis évében, 1979-ben két fontos eseménye is volt a cigánypolitikának. Az Országos Cigány tanács éppen 1985-ben, Gorbacsov reformjai bejelentésének idején alakult meg. Nem folytatom a példákat és nem akarok olyan összefüggéseket erőltetni,

amelyek esetleg nem is léteznek. Csupán rákérdezek: nem lett volna érdemes alaposabban megvizsgálni a pártállami cigánypolitika hazai és nemzetközi hátterét?

A források tanulmányozása, a bevezetés olvasása és a recenzió írása közben folyamatosan azon gondolkodtam, hogy a Kádár-korszak cigánypolitikájának elemzését valóban ennyire az asszimilációra kell-e kihegyezni? Arra jutottam, hogy bármely kor cigánypolitikáinak értelmezése nem választható el a társadalmi folyamatoktól. Ebből következett az a kérdés, hogy nem csak az asszimiláció, hanem bármely cigánypolitika történeti elemzéséhez kidolgozható-e egy speciális módszer? Mi lehet az a keret és logika, amely biztos támpontként alkalmazható az elmúlt háromszáz év cigánypolitikáinak megfelelő kontextusba helyezett feldolgozásához? Az interpretáció vázlatos keretét, ami megfogalmazódott bennem, nem Hajnáczy Tamás munkájának bírálataként vetem fel, hanem a jövőbeni kutatáshoz és a szakmai diskurzushoz való hozzájárulásként.

Ez utóbbihoz, Kovách Imrének a paraszttalanítást európai összehasonlításban vizsgáló tanulmányában és a nyomában kibontakozott vitában véltem megtalálni néhány lehetséges kiindulási pontot.²⁵ A paraszttalanítás párhuzamaként azt a kérdést teszem fel, hogy a cigánypolitikák és azon belül a Kádár-korszak politikája tekinthető-e „cigánytalanítási” alternatívának, különösen ha tekintetbe vesszük Kádárék politikájának párhuzamait a felvilágosult abszolutizmuséval? Először is azt kell megnéznünk, ami a szociológiai és kulturális antropológiai kutatásokban régóta visszatérő, történeti modell azonban nem született rá: létezett-e egységes társadalmi (rendi) osztályként vagy etnikumként a cigányság, tekinthetjük-e tágabb társadalmi keretnek, amelyben gazdasági, társadalmi, életformabeli és kulturális meghatározottságok cigányként fognak egybe embereket? Beszélhetünk-e a cigányság felbomlásáról úgy, mint a parasztság esetében? A cigányságot, mint életformát és életfenntartó létet akarták Kádárék felszámolni strukturális társadalomszervezéssel²⁶?

²⁵ Kovách Imre: A magyar társadalom paraszttalanítása, európai összehasonlításban. *Századvég*, 2003/2. 41–65.

²⁶ Kovách Imre kifejezése. A társadalom egészére vonatkozó szerkezetátalakítást jelent, melynek részeként a paraszt megszűnik paraszt lenni. A cigány pedig

Bárhogy válaszolunk is a fentebb megfogalmazott kérdésekre, az asszimiláció összefügg a mobilitással és alapvető, hogy milyen mértékben van szerepe a hatalmi beavatkozásnak (kényszerasszimiláció) és a társadalom egészének átalakulásától nem elválasztható folyamatoknak (spontán asszimiláció).

A parasztság és a cigányság felbomlásában, de legalábbis változásaiban van/lehet némi azonosság, mert egyik sem egységes társadalmi csoport és mindkettő társadalmi kategória. Abból, amit a „cigány” társadalomtörténetről fentebb mondtam, az következik, hogy a kulturális cigánytalanítás a strukturális cigánytalanítás következménye. Nem kultúrávesztés jár vele, hanem retradicionálizáció, olyasmi, amit Hobsbawm „kitalált tradíciónak” nevez.²⁷ Szórványos előzmények után ez kapott lábra az 1970-es évektől.

A cigánypolitikák további kutatásában, az asszimiláció értelmezésében fontos lehet a strukturális, a kulturális és az etnikai cigánytalanítás vizsgálata, amely kiterjed a társadalmi arányok változásának együttesére, a családi viszonyokra alapozott sajátos megélhetési stratégiákra, a tradícióvesztésre és a közösségi kontroll megszűnésére, valamint a nemzeti fejlődés útjaira. Ilyen jellegű megközelítést remélek Hajnáczy Tamás következő kötetétől, amely a központi cigánypolitika végrehajtásának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, 1956–1989 közötti dokumentumait ígéri és ugyanolyan hasznos és izgalmas lehet, mint a 2015-ös kiadvány.²⁸

megszűnik cigány lenni – teszem hozzá. Azaz, mindkettő feloldódik, mint társadalmi kategória.

²⁷ Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence O.: *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

²⁸ <http://ujegyenlito.hu/magyar-ecset/a-hatalom-olvasatban-a-kozponti-ciganypolitika-vegrehajtasanak-dokumentumai-borsod-abauj-zemplen-megyeben-1956-1989/>

Felhasznált irodalom

- Acton, Thomas A.: Egység a különbözőségben. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 2.* Bp. 1994. 89–98.
- Antalffy Gyula: Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága. *Népszava*, 1937. április 18.
- Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. *Néprajzi Közlemények*, 1958. 1–2. sz. 152–173.
- Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerül. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008/1. 257–272.
- Harmat József: Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. *Korall*, 66. sz. 2016. 246–248.
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence O.: *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983
- Karsai László – Soós István: Cigányok, történelem, valóság. *Élet és Irodalom*, 1987/19. 10.
- Kovács Imre: A magyar társadalom paraszttalanítása, európai összehasonlításban. *Századvég*, 2003/2. 41–65.
- Kozákné Keszei Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001
- Ladányi János: Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996/4. 27–41.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19.
- Madarassy László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53–57.

- Murányi Gábor: *Lapmargó / Kényszeres átnevelés a Kádár-korban*.
<http://konyv.guru/lapmargo-kenyszeres-atnevelés-kadar-korban/>
(letöltés ideje: 2017. november 15.)
- Nagy Pál: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban. In: Márfi Attila (fél. szerk.): *Cigánysors. A cigányság történelmi múltja és jelene*. Pécs: Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 2009.117–134.
- Nagy Pál: Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatási helyzete 1957-ben. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest–Gödöllő: Magyar Néprajzi Társaság Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 2010. 307–344. [Cigány Néprajzi Tanulmányok 15.]
- Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő, Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, 2011.
- Pogány György – Bán Géza: A magyarországi cigányság foglalkoztatottsági problémái. *Munkaiügyi Szemle*, 1958/5. 42 – 45.
- Sághy Erna: A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – A politika tükrében. Szakdolgozat, ELTE BTK, Új- és legújabb kori Magyar Történeti Tanszék, 1996.
- Szuhay Péter: A cigányság nem volt nemzetiség, s mi lett azáltal, hogy azzá lett? – Hajnáczy Tamás dokumentumgyűjteményének csemegéje kapcsán. *Új Egyenlítő*, 2016. március 14.